

ӘОЖ: 857.85

ТҮРІК ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ

Төлегенова Анар Серікқызы

tolegenova.anar@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар факультеті, «Шетел филологиясы: түрік тілі» бөлімінің 4-курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – А.Т. Абуова

Әрбір халықтың өз салт - дәртүрлеріне байланысты өздерінің көптеген ұлттық ойындары бар, олардың бір ерекшелігі күш пен төзімділікті тексеру мен жаттығу болып табылады. Көбінесе мұндай ойындар жарыстық, спорттық сипатқа ие.

Этномәдени тәрбиені дамыту, тұлғаның шығармашылық дамуы, өскелең ұрпақтың азаматтық қалыптасуы мәселелері біздің қоғамның болашақ бағдарын, елдің ұлттық қауіпсіздігін анықтайды.

Сол сияқты түрік халықтарында да ұлттық ойындар бала тәрбиесінде негізгі екі жауапты қызмет атқарады: біріншіден, жаттығулар жасап, ұлт ойындарын ойнаған кезде дене дамуы жақсарса, екіншіден, ұлт ойындарының мазмұнын, ойлау тәртібін түсіндірген кезде ұлттық әдет-ғұрпымыздан, өткен өмірімізден хабар береді. Тәрбие жұмысын ұлттық дәстүрге сәйкес жүргізу, ал тәрбиенің негізгі мақсаты - дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Түркі халықтарының ұлттық ойындарын алатын болсақ, қазақстандық ойындар мен спорт түрлерінде де жақын ұқсастықтар байқалады. Мысалы, түріктердің негізгі спорттық ойыны-куреш, курес, Орталық Азия, Орал-Поволжье, Кавказ, Анатолий және Балкан түріктерінің арасында кеңінен таралған және мерекелік салтанаттар мен іс-шараларда өткізіледі. Ат спортының тарихи түрлерінің бірі-түркі халықтарының сүйікті ойыны, қырғыздарда кекберь,

қазақтарда көкпар, көпқари немесе өзбекстанда отгар. Бұл спорт түрінің көптеген нұсқалары Анатолий мен Кавказда да кездеседі.

Бұдан басқа, балалар ойындары мен ойыншықтарда үлкен ұқсастықтар бар. Бұл ойындардың атаулары (тоғыз құмалақ, ақ терек, ақ сүйек, құршақ/қоғыршақ) мен ережелерінің ортақтығы түркі халықтарының ортақ игілігі болып табылатынын көрсетеді.

Анатолий түрік халық ойындары мен әзіл, еліктеу, ән, би, сөз ойындары мен сөздің тапқырлығына негізделген қойылымдар халық дүниетанымының таптырмас және құнды үлгілері болып табылады. Олар сондай-ақ маңызды оқыту мәні бар олардың қызықты жағы бірге.

Ежелгі тарихи Анатолий түрік халық ойындары мен қойылымдары "Кей сеірлік ойындары" ("Деревенские игры"), "қуыршақ", "Меддахлыг" ("Восхваление"), "Қарағез" ("Черноглазый") және "Ортаойуну" ("көрермендер ортасында көрініс") атауларымен кеңінен таралған. Мақалада осы көріністер мен халық ойындарының түрлерін сипаттау кезінде олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары, бенностардың жалпы осі, шығу тегі мен мәні туралы қысқаша мәліметтер келтіріледі.

Қазақтың ұлттық ойындары бес түрге бөлінеді. Олар: аңға байланысты, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін, соңғы кезде қалыптасқан ойындар. Олардың негізгілерінің өзі жүзден астам.

Ойынның пайда болуы тікелей адамның табиғаттан артық болуын қамтамасыз ететін утилитарлық қызметімен байланысты. Алғашында аң аулаумен, кейінірек мал шаруашылығымен және жерді өңдеумен байланысты өмірді қолдау балалар ойындарындағы нақты өмірлік процестерді көрсету үшін нақты негіз болды.

Ұлттық ойынның дамуы үздіксіз және көптеген факторлардың әсерінен пайда болады. Бірінші болып өмір сүрудің материалдық жағдайларын айту керек. Өмір сүру жағдайларының өзгеруі ойындардың мазмұнында көрсетіледі. Тағы бір фактор-өмірлік тәжірибені, халық даналығын жинақтау.

Түркі халықтарын суперэтностық тұтастыққа ұйыстырудың басты тетігі - тіл десек, бір негізден, яғни жалпытүркілік тек тілден өрбіген қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты анықтап, әр тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін «тіл және этнос», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» контекстінде зерттеу қазіргі түркологиядағы көкейтесті мәселелер саналады. Бұл мәселелер, сайып келгенде, түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қарым-қатынастарын сапалық жаңа деңгейге көтеруге, жаһандану үрдісі жағдайында жалпытүркілік лингвоэтномәдени құндылықтарды сақтап қалуға және насихаттауға белгілі дәрежеде септігін тигізеді. Мұнда лингвистикалық түркітанудың салыстырмалы-синхронды грамматика және салыстырмалы-сипаттамалы лексикология салаларына зор міндет жүктеледі.

Анатолий түрік халық ойындар, яғни әзіл, еліктеу, ән, би, сөз ойындары мен сөздің тапқырлығына негізделген қойылымдар халық дүниетанымының таптырмас және құнды үлгілері болып табылады. Ежелгі тарихи Анатолий түрік халық ойындары мен қойылымдары "Кей сеірлік ойындары" ("Деревенские игры"), "қуыршақ", "Меддахлыг" ("Восхваление"), "Қарағез" ("Черноглазый") және "Ортаойуну" ("көрермендер ортасында көрініс") атауларымен кеңінен таралған.

Түрік халық ойындары мен спектакльдердің тамыры ежелгі уақыттан дамып келеді. Біздің дәуіріміздің алғашқы жүзжылдықтарындағы түріктердің ойындары мен спектакльдері туралы нақты ақпарат жоқ болса да, siğir/сығыр, şölen/ шолен, ууғ/ йуг сияқты рәсімдер және төрт мың жыл бұрын Орта Азияда өмір сүретін түркі да осы контексте өзекті болуы мүмкін [1]. тайпаларының осы жерде аталған ойындары мен спектакльдері дәстүрлі түрік ойындары мен қойылымдарының алғашқы мысалдары болып саналады. Діни әдет-ғұрып дәстүрлі рәсімдерге айналады. Мысалы, "Ergenekon"/ "Эргенекон" дастандағы demirdövmе/ Demir довме (Темір соғу) ритуалы. "Қорқыт атаның кітабы" дастанын зерттеу барысында Озанның (ozan) және гопуздың (goruz) салттық-орындау өнерімен байланысы анықталады. Бір мезгілде шаманизм рәсімдері

Ежелгі заманнан бері кейбір рәсімдерге байланысты түрік халық қойылымдары Орталық Азия мен Кавказдағы ежелгі түріктердің қызметін көрсетеді. Түріктердің рухани мәдениетінің өркендеуімен байланысты халық өнерінің дамуы орта ғасырларда одан әрі күшейе түсті. Түрік спектакльдері Батыс пен дәстүрлі театрдың ықпалымен дамып келе жатқан театрға айналады.

XIX ғ. бастап исламды қабылдағаннан кейін, ауылдық ойын-сауық ойындарда жаңа діннің сенім, салт-дәстүрінің іздері байқалады. Ислам мәдениетінің ықпалында болған түркілер алғаш рет көріністер мен ойындардың өнерінен біраз алыстап кетті, бірақ кейін түркі мәдениетіне, наным-сенім мен өмір салтына сәйкес келетін дәстүрлерге негізделген өнерді дамыта білді. "Түрік халық театры" немесе "дәстүрлі түрік театры" (спектакльдер) деп аталған ойындардың негізгі үлгілері болып "Meddahlık"/ "Меддахлыг" ("Восхваление"), "Karagöz"/ "Карагөз" ("Черноглазый"), "Ortaoyunu"/ "Ортаойуну" ("көрермендер ортасында көрініс"), "Köy seyirlik oyunları"/ "Кей сеирлік ойындары" ("ойын-сауық ойындары"), "куыршақ ойындары саналады.

Кей сеирлік ойындары" ("Деревнялық ойын-сауық ойыны"). "Қызықты" сөзі - "көрініс, көру" сөзінен пайда болды. Бұл жерде "театр немесе театрланған, цирк қойылымы", сондай-ақ "көргендерден ойын-сауық" мағынасында қолданылады. "Ауылдық ойын-сауық көріністері" көрермендерге арналған және ойыншылардың шеберлігіне сүйенетін ауылдық ойын-сауық ойындары бар.

Түркі халықтарының ұлттық ойындарының ішінде ауылдық ойын – сауық көріністері - бұл ауылдықтарды үйлену тойында, мерекелерде немесе жылдың белгілі бір күндерінде көрсететін "комедия ойнау", "дананы лақтыру" деп аталатын спектакльдер. Халық ойын-сауық ойындарын ауылдан, ауыл ортасынан бөлек елестету мүмкін емес. Өйткені құрылымы, музыка, би, ойын қатысушыларының басқа элементтерімен киімі, орналасқан жері (ауыл) және ол ойнатылатын уақытпен бірге біртұтас.

Ұлттық ойын - сауық ойындарын негізінен екі топқа бөлуге болады:

1) белгілі бір күнтізбелік уақытқа бағдарланатын және салт-жоралғылар ретінде сипатталатын функционалдық ойындар;

2) үйлену тойларында және басқа да рәсімдерде болатын ойын-сауық ойындары [2].

Атауынан көрініп тұрғандай, түркі халықтарының ойын-сауық ойындарының негізгі мақсаты - көрермендерді ойынға араластыру. Екінші ойындарда жалпы адамдар мен қоғамның түрлі кемшіліктері білінеді. Мақсаты ауызша ойынды пайдалану - бір мезгілде моральдық қорытынды жасау. "Қуаныш", "молшылық" мотивтері бір-бірімен үйлеседі.

Мұндай ойындар: Ескі– Жаңа, жақсы – жаман, мол– кемшілік, көктем– қыс, ақ– қара, күшті– әлсіз және т. б. сияқты өмірдің контрастында құрылады. "Pembe nene"/ "Пембе нене" ("қызғылт әже"), "Kına gecesi"/"Кына геджеси" ("Ночь Хна"), "AlaydanMalaydan"/ "Алайдан Малайдан", "Karşılama"/ "Каршылама" ("кездесу"), "Kartal"/ "Картал" ("Орел"), "Serçe"/ "серче" ("воробей"), "Yaş"/ "Йаш" ("жасы"), "Yumurta"/ "Йумурта" ("жұмыртқа"), "Sevmeisteme"/ "Севмеистеме" ("Сүюхотеть"), "Nazlama" / "Назлама" ("Лелеяние"), "Sevme"/ "Севме" ("сүю"), "Kız kaşırma"/ "кыз қашырма" ("кыздың Уводы"), "kız kaşırma"/ "кыз қашырма" ("кыз қашырма"), "tülkü" / "Тюлкю" ("түлкі") және т.б. [5, S.Ескерту. "Ahret anne"/ "Ахрет Анна" ("Загребная ана"), "Oyna Patiş"/ "Ойна Патиш" ("Играй Патиш"), "Ahmedim"/ "Ахмедим" ("Менің Ахмед"), "Mercimek satma"/ "Мерджимек сатма" ("чечевицаны сату"), "Topuz"/ "Топуз" ("Булава"), "kırpi"/ "кирпи" ("кірпи"), "Bocuk gecesi" / "Боджук геджеси" ("Боджук түні"), "Tavuk gecesi" / "Тавук геджеси" ("тауықтың түні") және т.б. [3].

Метин Анда зерттеулеріне сәйкес, сондай-ақ Анатолий тұрғындарынан жиналған деректерге сәйкес [4], ойын-сауық ойындары жаңа жыл (Новруза) кездесу кезінде өткізілді. Жаңа жыл сәтті, көңілді және бай болуы үшін "Ali Fattik"/ "Али Фаттик" ең танымал ойын көрсетті. Ол екі бөліктен тұрады: "Deve oyunu"/ "Деве ойуну" ("түйе ойыны") және "aуl oyunu" / "Айы ойуну" ("аюдағы ойын"). Ойын ақпан мен мамыр аралығында, яғни табиғаттың жандануы кезінде ойнайды. Бірінші бөліктерді биші: түйе, түйелерді айдаушы, түйеде отырған қалыңдық, басқа қалыңдық, қолдың ырғақты қимылдарымен көрермендерге намысты

жасайтын жазушы билейді. Ойынның екінші бөлімінде түйе би билейді, үшінші – аю [5].

Түркі халықтарының ауылдық ойын-сауық ойындары уақыт бойынша екі топқа бөлінеді:

- 1) ритуалдық және сиқырлы ойындар. Бұл ойындар әдетте табиғаттың оянуы, егін жинау, жануарлардың туылуы кезінде ойнатылады;
- 2) окказиональды ойындар; бұл ойындар құрғақшылық, ауру кезінде, белгілі бір діни және арнайы күндері ойнатылады.

"Қуыршақ" ұлттық ойыны - дәстүрлі түрік халықтық ойындарының бірі. Ол ежелгі уақыттан бері бар, ол туралы мәліметтер ХІХ - да тіркелген. Бұл ойын "Қарағез" ойынынан ерте болуы мүмкін [6].

"Қуыршақ" ойыны Орта Азиядан алынғанын хабарлайды. Бірақ "қуыршақ" сөзінің қалай пайда болғаны және қайдан (жапон, қытай немесе мүмкін орыс тілінен) түрік тіліне көшкені белгісіз. Ильхан Башгездің құжаттары бойынша "қуыршақ" сөзі ХV ғ-да қолданылған. Бірақ кенеттен "қуыршақ" сөзінің орнына *hayal*/ хайал (арман), *şebbaz*/ шеббаз (қара шашты әуесқой), *suretbaz*/ суретбаз (әдемі тұлғаларды әуесқой), *lubiyatbaz*/лубетбаз (ойын әуесқойлары, көңілді) сияқты фразеологизмдер кездеседі.

"Қуыршақты" ойнау үшін палатка және пишбенд (вперсид тілінде – алжапқыш) қажет болды. Шатырдың көмегімен күн, ал алжапқыш – түн көрсетіледі. Фар-тук деп күндіз қол қимылдарымен, ал түнде жіптің көмегімен елестететін қуыршақты көрсетеді. Қуыршақтың мистикасы - біздің қозғалыстарымыздың айнасы. Әлем ойыншыққа ұқсайды, ал адамдар – қуыршаққа. Бұл ойыншықтар мен қуыршақтардың әрекеті - Ұлы Шебердің (Құдайдың) қолында. Бұл қуыршақтарды басқаратын және оларды сөйлесіп, спектакльдерді көрсетуге мәжбүрлейтін адам да бар. Стамбулда Осман империясы кезінде түрлі қуыршақ спектакльдері, мысалы, "қол қуыршағы", "жіп қуыршағы", "дөңгелек қуыршағы", "орындық қуыршағы" ХІХ ғ. дейін жетті [7].

Түркі халықтарының ұлттық ойындарының даму тарихы мен түрлерінің өз ерекшеліктері бар. Түркі халықтарында ежелгі уақыттан бастап әртүрлі мерекелерде ерлер күшпен және ептілікпен өлшенді. Осы халықты сипаттайтын спорттың әр түрі осылай пайда болды. Түркі халықтарының ұлттық спорт түрлерінде елдің ерекше көзқарастары өте жақсы көрінеді.

Әрине, қазіргі Түркияда футбол және баскетбол, ату және ауыр атлетика дамыды, бірақ біз тек Түркі мемлекетінің ұлттық ойындарының түрлері болып саналатын жағдайларды қарастырамыз.

Түрік май күресі – «Яғлы гюреш». Бұл түрік халқының ұлттық ойының ерекше атауы, кейіпкерлер алдын ала зәйтүн майымен майланған белге дейін белбеу тағады, сондықтан ол жылтыр және өте тайғақ, ұсталуы қиын болады. Қарсыласпен қалай күресу керектігін елестету мүмкін емес. Күреске салмағы он килограммға дейінгі былғары шалбар көмектеседі. Сол кезде бірінші орынға күш пен майлы күрес тәсілдерін меңгерген адам ғана шығады. Бұл ұлттық спорт түрі Түркияда танымал. Майлы күрес бойынша жарыстар жылына бір рет халық көп жиналған кезде өтеді [8].

Түркияның ең көне спорт түрі – «Матрак», бұл спорттық жекпе-жек-таяқпен күрес. Бұл ойын ХVІ ғасырдың басында Осман империясына түскен Матракчи сұлтанының ауласында ойлап табылған ұлттық түрік ойыны. Оған тамаша шабандоз және ойын құрастырушысы қатысады. Матракчи оның қолындағы матракқа (таяқшаға) иелену тәсілдерін жетік меңгеру керек. Уақыт өте келе таяқпен бірге ағаш қылыштар алмастырылды. Әскери өнердің бұл түрімен Сұлтан, Визир, янычарлар, қолбасшылар және қарапайым халық әуестенді. Өйткені жекпе-жек үшін таяқ немесе үлкен ағаш семсер қажет болды. Сонымен қатар соғудан қорғау жастық-қалқан және бас шлемі қолданылды. Түркі халықтарында "Матрак" күресіне балаларды ерте жастан оқытты. Ойын күш-жігерді, ептілікті, қайраттылықты дамытып, ұрыста өте маңызды нәтиже көрсетеді. Кейіннен бұл ойын ұмытылып кетті де, ХХІ ғасырдың басынан бастап матракқа ұқсас «Жекпе-жек» ұлттық ойыны жанданды. Енді Түркияда "матрак" бойынша жарыстар мен чемпионаттар өткізіледі [9].

Келесі спорт түрі ең көне ойындардың бірі - "Джирит" әскери ойыны. Оның ерекшелігі-бұл шабандоздардың найзамен күресі. Осы спорттық ойын ХVІ ғасырда Осман империясында

бастау. Бастапқыда джирит Өмір үшін қауіпті болды. Оның мәні екі команда арасындағы жекпе-жекте болды, олардың әрқайсысы қарсыластарға барынша көп соққы беруге тырысты және оларды қарусыздануға тырысты. Үлкен жылдамдықпен бір-біріне найзаны лақтырып, полю бойынша командалар жүрді. Шеберлік әлі тез ұшатын найза қызықтырады. Бірақ бұл адамдар арасында емес, түйе арасындағы күрес.

"Гургуч" ойынында ойыншылардың саны шектелмеген. Мысалы, 5 адам ойнайды. Диаметрі 5-6 метр шеңберде тең қашықтықта 4 шұңқыр жасалады. Ойыншылардың қолында соңында ұзын таяқ, тұмсық тәрізді. Жеребе бойынша орталықты ойыншы таңдалады, оның міндеті шеңбердің ортасынан шайбаны лақтырмау. Басқа төрт ойыншы таяқшалардың ұшын ұстап, орталық шайба бойынша найзағайдан соққы жасауға алаңдатады және бірден өз шұңқырын алуға тиіс болады. Орталық есеп тек шайбаны қорғау ғана емес, сонымен қатар, ойыншының соққысы кезінде, бұрын оның қақпасын алу. Өз қақпасын қорғамаған ойыншы орталық ойыншысымен өзгерді [10].

"Гъарай молла" ойынына 10-нан 15-16 жас аралығындағы екі команда қатысады (кұрамы әрдайым тұрақты және әдетте бір ауылдан). Ойын кешке жастар арасында басталады. Ойыншылардың күртеше немесе тұлп сияқты ескі киімдері болуы керек. Жеребе бойынша бір команда шөптің үстіне күртешені төсеп, алдын ала алынған ескі тұлптармен жабылады. Бұл командадан қарауылда қалатын ең епті ойыншы таңдалады. Екінші команда 200 метр қашықтықта жасырылады. Қарауылдың міндеті - жасырынған адамдарды табу және бір мезгілде жасырынған адамдарды күзету. Қарауылдарды бақылай отырып жасырылған адамдардың міндеті, оның екінші жағында іздегеніне көз жеткізе отырып, жасырынған адамдарға тез жүгіріп барып, олардың шуы мен айқайларына назар аударта оытырып, қарауылдың жүгіріп келгенше, оларды айдап әкету. Қарауылшы шабуылшылардың біріне дейін жеткеннен кейін командалар орындарымен өзгереді.

Осындай ойындардың басты міндеттері - шыдамдылық пен ұйымшылдыққа тәрбиелеу болатынына назар аудару керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Игры тюркских народов // <http://twesco.org/ru>
2. Kabaklı A. Türk Edebiyatı : 5 c. – İstanbul : Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2004. – I c.
3. Karadağ N. Köy seyirlik oyunları. – Ankara : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.
4. Pala İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul : Kapı Yayınları, 2005.
6. Kabaklı A. Türk Edebiyatı: 5c.– İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2004.– I c.
7. Artun E. Adana Köy Seyirlik Oyunlarından Örnekler[Электронный ресурс]/ Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi. Makaleler.– Режим доступа: <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/3.php>.
8. Artun E. Tekirdağ Folklorundan Örnekler.– Tekirdağ: Taner Matbaası, 1983.
9. And M. 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi.– İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.
10. Игры тюркских народов: борьба// <http://www.twesco.org/ru/>